

IV. RECENZJE I NOTY RECENZYJNE

Texty ke studiu obecných dějin státu a práva, I. *Starověk*. Praha 1972 (oprac. Jaromír Kincl), ss. 259; II. *Feudální stát a právo* (oprac. J. Cvetler, S. Balík, J. Kincl, Praha 1971, K. Litsch, K. Malý, — pod red. zbiorową S. Balika), ss. 461; III. *Kapitalistický stát a právo*, Praha 1971 (oprac. S. Balík, K. Litsch, K. Malý), ss. 352.

Pracę historycy prawa podjęli trud opublikowania tekstów źródłowych do powszechnej historii państwa i prawa, poczynawszy od starożytności — po czasy najnowsze. Rezultatem ich pracy są trzy obszernie skrypty, liczące łącznie 1073 strony 4n folio. Było to przedsięwzięcie wymagające nie tylko ogromnego nakładu pracy, ale też dużego doświadczenia badawczego i pedagogicznego. Z ogromnej masy zagadnień, jakie obejmuje powszechna historia państwa i prawa, należało wybrać zdaniem wydawców najważniejsze. Ich selekcja a następnie wyważenie proporcji między nimi były zadaniem nieprzeciętnie trudnym. Autorom udało się ten cel osiągnąć i mimo dyskusyjności pewnych fragmentów skryptu, jak również mimo pewnych braków w opracowanym przez nich wyborze, przedsięwzięcie to należy uznać za bardzo udane.

Zaletą trzech tomów jest staranny dobór tekstów. Wydawcy nie ograniczyli się tylko do najsłynniejszych pomników prawa, jak np. Kodeks Hammurabiego, Wielka Karta Wolności czy traktat westfalski, ale sięgnęli też do mniej spopularyzowanych źródeł, jak np. dokumenty i kroniki średniowieczne, prawo ziemskie poszczególnych terytoriów Rzeszy, szczegółowe ustawy antyrobotnicze i antywolnościowe XIX w. itd. We wszystkich tomach dostrzec można tę samą koncepcję i metodę: oprócz zmian ustrojowych autorzy interesują się szczególnie stosunkami społecznymi (np. sytuacja niewolników w starożytności, niewolnych w państwach germańskich, chłopów poddanych w państwach feudalnych, robotników w państwach kapitalistycznych).

Na podkreślenie zasługuje dbałość o możliwie wielostronne naświetlenie przedstawianych problemów; zamiast obszernego fragmentu z jednego źródła, znajdujemy często bogaty zestaw króciutkich fragmentów z różnych źródeł, dotyczących tej samej kwestii. Wymagało to znacznie większego trudu i większej erudycji wydawców, ale dało o wiele barwniejszy obraz czytelnikowi.

Pomyślane w ten sposób wydawnictwo stanowi może bardzo pożyteczną pomoc w pracy ze studentami, nie tylko na ćwiczeniach, ale i na seminariach. Jest to bowiem swego rodzaju vademecum historii źródeł do powszechnej historii prawa, a zarazem niezwykle interesująca lektura nie tylko dla prawnika, ale i historyka. Chciałoby się powiedzieć, że skrypty te są podręcznikiem do powszechnej historii prawa napisanym przez samą historię: z kart skryptu mówią do czytelnika monarchowie, urzędnicy, poddani — świadkowie wydarzeń z odległych epok. Relacje ich ułożyli autorzy w porządku chronologicznym i systematycznym, czytelnik otrzymuje więc zbiór, w którym wydawca ograniczył się tylko do zwięzłych wyjaśnień (wstępu przed poszczególnymi tekstami), oddał bowiem głos samym twórcom historii.

Większość tekstów we wszystkich tomach podano w brzmieniu oryginalnym i w

tłumaczeniu czeskim; dwujęzyczność skryptu powiększa jego walor, umożliwia bowiem posługiwanie się wyborem tekstów także i poza Czechosłowacją, m. in. i u nas. Do brzmienia jednojęzycznego, tj. do samego tylko przekładu czeskiego, ograniczono się w przypadkach, w których oryginalne brzmienie byłoby zrozumiałe tylko dla nielicznych specjalistów. I tak np. wyłącznie czeski język zastosowano w tekstach staroegipskich, greckich, anglosaskich, staroruskich, bułgarskich, w niektórych tekstach hiszpańskich i polskich. Nie jest natomiast jasne, dlaczego wydawcy ograniczyli się wyłącznie do języka czeskiego (a więc — tylko do przekładu) przy niektórych pomnikach prawa niemieckiego (np. CCC) bądź angielskiego (ustawy i dokumenty z epoki Tudorów i Stuartów, tu także słynna *Petition of rights*, 1628), skoro nie poskąpili oryginalnych tekstów starofrancuskich (np. fragmenty z Beaumanoir'a), a także niemieckich (np. ALR) i angielskich (np. dekret Izby Gwiazd z 1637). Te przypadki pewnej niekonsekwencji edytorskiej, zresztą nieliczne, wynikły może z faktu, że nad skryptem pracowało kilku autorów.

Na szczególne uznanie zasługuje sumienność i rzetelność informacji bibliograficznej umieszczanej przed każdym tekstem. Ponadto — krótkie omówienia poszczególnych pomników prawa przed samym tekstem są bardzo użyteczne w wydawnictwie przeznaczonym dla studiującej młodzieży.

Jak już wspomniano, wydawcy stawiali się głównie na obrazowanie przemian ustroju państwowego, gospodarczego i społecznego — w cieniu natomiast pozostała historia prawa sądowego. Wprawdzie mamy jego ilustrację we fragmentach Kodeksu Hammurabiego, w ustawie XII tablic i — obszernie — we fragmentach kodyfikacji justyniańskiej, jak również w źródłach średniowiecznych, w wyjątkach z CCC, z *Landrechtu* pruskiego, ze *Zwodu Zakonów* czy wreszcie we fragmentach kodyfikacji XIX w., ale jest to stosunkowo mała część skryptu i na pewno niekompletny obraz rozwoju europejskiego prawa karnego, prywatnego czy procesowego. Współmierne opracowanie także i tego działu historii prawa wymagałoby znacznego rozszerzenia wszystkich tomów skryptu albo opracowania odrębnej serii.

Z zagadnień ustrojowych wydawcy wybrali nie tylko momenty najważniejsze dla ustroju państwowego, ale zajęli się obszernie stosunkiem państwa do Kościoła oraz prawem kościelnym (niemała część tomu II poświęcona fragmentom z wszystkich części *Corpus Iuris Canonici*). Wiele uwagi poświęcono stosunkom ekonomicznym (np. bizantyńskie *Nomos Georgikos*, źródła dotyczące historii europejskiego rzemiosła i miast, źródła ukazujące rozwój monopolu w Anglii, rozwój prawa handlowego itd.). Odrębnym, konsekwentnie przez wydawców prowadzonym, działem jest historia kolonializmu (francuskiego, hiszpańskiego, angielskiego). Ze szczególnym pietyzmem potraktowano historię ruchów wolnościowych i rewolucji (Holandia, Francja, Anglia, reformy w Rosji).

Jak widać, problematyka skryptu jest bogata. A oto w najogólniejszym zarysie przegląd jego treści. W tomie I (*Starożytność*) czytelnik zaznajamia się z państwami Starożytnego Wschodu: Egiptem, Babilonią; ze starożytną Grecją i jej reformami, z państwem rzymskim w okresie republiki (reformy — ustawodawstwo — jurysprudencja) i cesarstwa (ustrój państwa, podręczniki i kompilacje prawa rzymskiego aż po kodyfikację Justyniana, obszernie reprezentowaną). Włączenie w dość dużym zakresie prawa rzymskiego do powszechnej historii prawa jest usprawiedliwione programem nauczania na uniwersytetach czeskich.

Tom II (*Feudalizm*) rozpoczyna się od historii Bizancjum (zbiory prawa bizantyjskiego od *Eklogi* Isaura VIII w. począwszy, a na *Didaskaliach* XI w. skończywszy). Brakiem tego rozdziału jest pominięcie Bazylik. Potem, zgodnie z chronologią, następuje rozdział poświęcony dziejom szczepowych państw germańskich. Mimo starannego na ogół doboru tekstów praw szczepowych (także *leges Romanae*) pominięto *Breviarum Alarici*, pomnik prawa ogromnej doniosłości dla rozwoju kultury prawniczej w średniowiecznej Europie. Dbłość wydawców o możliwie wszech-

stronną ilustrację źródłową przejawiała się w umieszczeniu w tym rozdziale także fragmentów formularzy i poliptychów z VIII i IX w. Kolejny rozdział przedstawia historię feudalnej Francji, poczynając od powstania chłopskiego w Normandii w X w., aż po rozwój i zmierzch Stanów Generalnych. Wydawcy wyodrębnili tu następujące podrozdziały: niewolnicy i wolni chłopci, powinności względem panów, stosunki lenne, prawo zemsty prywatnej i jego ograniczenia, władza królewska we Francji XI - XIII w., miasta we Francji, księgi prawne, prawo miejskie, jacquerie, ordonanse królewskie, dzieje Stanów Generalnych, podstawy kolonializmu francuskiego, próba kodyfikacji prawa procesowego (1667 r.). Można by dyskutować z autorami, dlaczego z prób kodyfikowania prawa przedstawili tylko jedną, dlaczego pominęli zupełnie problem francuskiego prawa zwyczajowego (coutumes'ów), dlaczego wreszcie w ojczyźnie europejskiego absolutyzmu pominęli milczeniem władzę monarcharszą w XVI - XVIII wieku? (celowe byłoby uzupełnienie fragmentami z dzieł Bodina, Bossueta, a może nawet Machiavella).

Historia państwa i prawa w Niemczech rozpoczyna się od pokojów ziemskich XIII - XV w. Następują potem doniosłe akty prawne ogólnopaństwowe, jak konkordat wormacki, przywileje Fryderyka II dla książąt, Złota Bulla Karola IV, pokój augsburski z 1555, traktat westfalski, dokumenty z okresu wojny chłopskiej i z dziejów rzemiosła w Niemczech, przywileje dla miast i prawo miejskie, wyjątki ze znanych ksiąg prawnych (Zw. Saskie i Szwabskie). Bardzo trafnie włączono do tego wyboru źródeł instrukcję dla Sądu Kameralnego Rzeszy z 1495 r., doniosłą dla późniejszego rozwoju recepcji w Niemczech.

Z kodyfikacji epoki absolutyzmu uwzględniono tylko szczupłe fragmenty Caroliny i Landrechu pruskiego (1794), pominięto natomiast całkowicie wielki ruch kodyfikacyjny w Austrii. Szczególnie dotkliwy jest brak bodaj kilku przepisów Josephy, które wprowadziły humanitarne zasady w prawie i procesie karnym. Historię feudalnych Niemiec zamykają reformy Steina-Hardenberga.

W dalszym rozdziale przedstawiono rozwój państwa i prawa hiszpańskiego. Jest to cenna nowość w materiałach do nauczania naszego przedmiotu. Poza dawnym skryptem S. Estreichera ta część historii europejskiego prawa była u nas w podręcznikach i w programie nauczania pomijana. Wydawcy czeszy zwrócili na nią uwagę zgodnie ze swą tendencją dania możliwie kompletnego obrazu europejskiej kultury. Licząc się ze słabszą znajomością tych zagadnień wśród studentów, dodano szerszy wstęp o historii Hiszpanii. W tym rozdziale dominują dwa problemy: rozwój prawa hiszpańskiego w XI - XIII w. (tu m.in. spis hiszpańskiego prawa zwyczajowego, Fuero de Leon) oraz hiszpańska polityka kolonialna (XV - XVI w.).

Historia państwa i prawa angielskiego rozpoczyna się od przedstawienia w obszernym wyborze praw anglosaskich i skandynawskich do X w. Następują kolejno karty i przywileje, poczynawszy od karty Wilhelma I dla Londynu, aż po słynną Wielką Kartę Wolności z 1215 r. Znajdujemy tu również fragmenty ustaw Henryka I o sądach, konstytucje klarendońskie Henryka II, fragmenty ksiąg prawnych (Glanvilla, Bracton), statut Quia emptores z 1290 r., dokumenty dotyczące powstania Watta Tylera i bardzo interesujący dokument z historii parlamentu angielskiego: Modus tenedi parliamentum z XIV w. Monarchię absolutną w Anglii reprezentują tylko fragmenty czterech ustaw dotyczących działania najwyższych organów państwowych (Izby Gwiazdzystej, Wysokiej Komisji i in.) oraz fragment „krwawego ustawodawstwa” Tudorów (1531). Dalej wydawcy ukazują początki i rozwój kolonializmu angielskiego i — obszernie — dzieje monopolów w Anglii przed rewolucją. Rozdział ten kończy się wyjątkami z Petycji Praw (1628) i z dekretu Izby Gwiazdzystej ograniczającego swobodę druku (1637).

Z kolei autorzy zajmują się historią Rosji. Po fragmentach dogoworu Rusi z Bizancjum i Latopisu Nestora dano wyjątki z Ruskiej Prawdy (tylko z redakcji krótkiej) i stosunkowo obszerne fragmenty sudebników (1497, 1550). Od razu potem na-

stępuje przeskok do wieku XIX, tj. do Zводу Zakonow, z którego wybrano szereg przepisów karnych i cywilnych. Poważną luką jest zupełne pominięcie podstawowego źródła prawa feudalnej Rosji, a mianowicie Soborowego Ułożenia cara Aleksego Michajłowicza z 1649 r. Pominęto też doniosłe i z wielu względów interesujące ustawy Piotra I (tabela o rangach, ustawy karne wojskowe itd.).

Z historii Polski wydawcy wybrali najstarszy zwód prawa polskiego zwany dawniej Księgą Elbląską w wydaniu Helcla, statuty Kazimierza Wielkiego — również w starym wydaniu Helcla, przywilej Henryka Walezego z 1573 r. i konstytucję sejmową z 1652 r. (liberum veto). Dużym brakiem jest pominięcie konstytucji 3 maja, bez której obraz rozwoju polskiej państwowości, myśli politycznej i kultury został zubożony, a nawet wypaczony. Celowe by też było — w proporcji do innych rozdziałów — umieszczenie tu bodaj krótkich fragmentów z polskiej postępowej literatury politycznej (Leszczyński, Konarski, Kołłątaj). Poza tym pewnym niedociągnięciem jest opieranie się na starym wydaniu statutów Kazimierza Wielkiego (a nie na Syntagmatach wydanych przez S. Romana i L. Łysiaka) i przyjęcie roku 1347 jako bezspornej daty powstania tych statutów, choć S. Roman poczynił w tej kwestii nowe ustalenia (S. Roman, *Geneza Statutów Kazimierza Wielkiego*, Kraków 1961).

Dalsze rozdziały tomu II dotyczą historii prawa kościelnego (obszerne fragmenty wszystkich części Corpus Iuris Canonici) oraz reformacji i walki z nią — w Bułgarii, we Włoszech (tu należałoby dodać słynną konstytucję Fryderyka II przeciw heretykom, zawartą w jego kodyfikacji dla królestwa Sycylii z 1231 r.), w Niemczech, w Szwajcarii, w Holandii i we Francji (m.in. edykt nantejski i — bardzo interesujące — „tajne uzupełnienia” tego edyktu).

Na zakończenie historii feudalizmu, w rozdziale zatytułowanym „Walka europejskich monarchii absolutnych przeciw rewolucyjnym ruchom” autorzy dają wyjątki z aktu proklamującego Święte Przymierze (1815), z uchwały w Karlowych Warach (1819) i z patentu o wydawaniu przestępców politycznych (1834). We wstępie do tego ostatniego znajduje się wzmianka o powstaniu polskim z 1830 r. Poza tym żadne z powstań polskich ani działalność reformatorska czy ustawodawcza władz powstańczych na ziemiach polskich (np. akty insurekcji Kościuszkowskiej) nie zostały uwzględnione.

Tom III, poświęcony historii państw kapitalistycznych, rozpoczyna się od dziejów powstania holenderskiego i początków burżuazyjno-arystokratycznej Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów. Następnie liczne, starannie dobrane fragmenty źródeł ilustrują przebieg rewolucji w Anglii (począwszy od prośby 12 parów o zwołanie parlamentu w 1640 r., aż po deklarację Karola II w Bredzie, 1660), następnie — dzieje kolonii angielskich w Ameryce i ich walkę o niepodległość (ustrój Virginii, ustrój Connecticut, deklaracja swobód Massachusetts z 1641 i inne słynne akty rewolucji amerykańskiej, łącznie z Artykułami Konfederacji, 1777). Francuską rewolucję burżuazyjną w latach 1789-1794 reprezentują pierwsze trzy konstytucje i ważniejsze dekrety oraz ustawy, np. dekret o ochronie własności czy ustawa Le Chapelier).

Dalszy rozdział obejmuje porewolucyjną historię państwa i prawa Anglii, Stanów Zjednoczonych i Francji do roku 1917. Są tu fragmenty znanych ustaw, tworzących podstawy monarchii konstytucyjnej i rządów parlamentarnych w Anglii (od 1679 po 1911), konstytucje USA i szereg ustaw dotyczących stosunków gospodarczych i społecznych w tym państwie, a także fragmenty kodeksu karnego Stanów Zjednoczonych z 1909 r. oraz konstytucje francuskie od I do III republiki.

Kolejny rozdział przedstawia historię Niemiec i Rosji od początku XIX w. do roku 1919. Wybranymi tekstami zilustrowano tu ruch zjednoczeniowy w Niemczech (Związek Reński, Związek Niemiecki). Nie zwrócono uwagi na Związek Północno-Niemiecki, a z konstytucji niemieckich uwzględniono tylko konstytucję II Rzeszy

z 1871 r. i konstytucję weimarską z 1919 r. Pominęto zupełnie ruch konstytucyjny w Austrii i konstytucję monarchii austro-węgierskiej, co dla młodzieży studiującej historię prawa w środkowej Europie jest chyba dużą luką. Historię Rosji mają ilustrować fragmenty reform z lat 1864, 1870, 1909, wreszcie — tezy kwietniowe Lenina.

W osobnym rozdziale przedstawiono stosunki między państwem a Kościołem w epoce kapitalizmu. Rozpoczęto od ordonansu holenderskiego, 1580, po czym przedstawiono ustawodawstwo kolonii angielskich w Ameryce dotyczące wolności sumienia, ustawodawstwo rewolucji francuskiej o duchowieństwie i wyznaniach religijnych, konkordaty (francuski z 1801 r. i włoski z 1803 r.), deklarację Komuny Paryskiej, nowsze ustawy włoskie i francuskie, fragmenty Kodeksu prawa kanonicznego (1917) i włoskie umowy laterańskie.

Rozwojowi prawa burżuazyjnego w XIX w. poświęcono odrębny rozdział. Można tu znaleźć — poza obszernym wstępem — fragmenty Code civil z 1804 r., BGB z 1896 r., dalej — niemieckiej ustawy handlowej i ustawy o ustroju sądów Rzeszy (1877). Z prawa karnego pokazano niektóre przepisy Code pénal 1810, kodeksu karnego Rzeszy 1876 oraz niemieckiej procedury karnej (1877). Do tego rozdziału dołączono też prawo wyborcze (frankfurckie — 1849, pruskie — 1850, angielskie — 1884), które powinno było znaleźć się w rozdziale poświęconym ustrojowi państwowemu. Poza tym, angielskie prawo wyborcze zostało potraktowane zbyt lakonicznie (z kilku reform przedstawiono tylko reformę Gladstone'a i to bez bliższego jej objaśnienia we wstępie). Cennym składnikiem tego rozdziału jest natomiast historia prawa pracy w XIX w. (w Prusach i we Francji). Osobnym problemem są wreszcie ustawy przeciw socjalistom i anarchistom, w Niemczech i we Francji, które należałoby również złączyć z prawem ustrojowym.

Ostatni rozdział tomu III ilustruje rozwój faszyzmu we Włoszech i w Niemczech, (fragmenty aktów normatywnych zmieniających ustrój w kierunku dyktatury, a w Niemczech ponadto w kierunku rasizmu i „zalegalizowanego bezprawia”).

Podsumowując — trzeba stwierdzić, że wydawcy omawianego wyboru źródeł zajęli się bardzo rozległą problematyką. Przy tak szeroko zakrojonym zadaniu nieuniknione były i luki. Jedną z dotkliwszych wydaje się pominięcie polskiej Konstytucji 3 maja, a także pominięcie konstytucji austriackich czy rosyjskiego Soborowego Ułożenia. Również historia włoskiej kultury prawniczej mogłaby być szerzej reprezentowana (doniosła przecież rola komentatorów w tworzeniu podstaw nowoczesnego prawa karnego, procesu i nowoczesnej cywilistyki). W cieniu pozostał też ważny i jakże interesujący problem recepcji prawa rzymskiego (wyjątek stanowi tylko instrukcja dla RKG). Z drugiej jednak strony, zasługą autorów jest sięgnięcie do niebanalnej i często zaniedbywanej tematyki, jak historia Holandii i Hiszpanii. Innym walorem jest wielostronność zagadnień i na ogół dobrze utrafiiona proporcja w ich przedstawianiu. Taki rezultat mogli osiągnąć tylko wytrawni znawcy przedmiotu.

Omawiane wydawnictwo jest swego rodzaju syntezą powszechnej historii państwa i prawa, choć widzianą tylko poprzez fragmenty źródeł. Dlatego mimo wyrażonych uwag krytycznych trzytomowy skrypt czeskich historyków prawa należy powitać jako poważne osiągnięcie, wykraczające swym znaczeniem poza ramy ich ojczystego kraju.

IRENA MALINOWSKA-KWIATKOWSKA (Kraków)

La Summa Institutionum „Justiniani est in hoc opere” editée par Pierre Legendre, Ius Commune — Sonderhefte 2. Vittorio Klosterman, Frankfurt am Main, 1973. S 174 + 2 fot.